

Szilágyi Botond

Államkapitalizmus, államszocializmus – egy vita margójára

A marxista történetelméletek alapvető sajátossága, hogy mihelyt a termelési módot a történeti periodizáció leginkább releváns szempontjaként rögzítik, a termelési mód és a történeti korszak megnevezése összecsúszik. Így a feudalizmus egyszerre termelési mód és korszak, ahogyan a kapitalizmus is. A problémát az jelenti, hogy egy látszólag egyértelmű (abban az értelemben, hogy egy tárgyra vonatkozó) kérdés: „mi jellemzi a kapitalista társadalmat?” két oldalról is megközelíthető. Egyrészt a termelési mód szűken értett fogalma szerint; másrészt általánosabb, össz-társadalmi jelenségek aggregált fogalmi megragadása szerint, melyek azt a korszakot jellemzik, amelyet a domináns termelési módra való tekintettel körülhatároltunk. Jelen írásban azt kívánom bemutatni, hogyan jelenik meg ez a dilemma az ún. létezett szocializmusokat érintő vitában.

A fenti megfogalmazással nem azt akarom mondani, hogy a termelési módot indokolt mérőben gazdasági fogalomnak tekinteni, ami miatt filozófiai érdeklődésre csak egyfajta interdiszciplináris illendőség keretein belül tarthat igényt – a magántulajdon éppenséggel a jog szférájába, s ezzel „a felépítményhez” tartozik. És nem is akarom szembeállítani a termelési mód és a történelmi korszak kettősét. A probléma épp azért áll fenn, mert a marxizmus számára a periodizáció során döntő szempont a termelési mód; vagyis épp azért, mert a marxista (vagy marxianus) vizsgálatban a kettő lényegileg összefügg.

Az összefüggés révén a két sík kölcsönösen módosítja egymást: a termelési mód sajátosságai a korszakra jellemzőként, a korszak sajátosságai a termelési módra jellemzőként jelennek meg. E két sík szétválasztása elvontan értelmetlen, és az, hogy valóban két megközelítésről van szó, csak a konkrét felé való elmozdulással mutatkozik meg; ezért rá is térek a létezett szocializmus természetéről folyó vita felvázolására.

Államkapitalizmus vagy államszocializmus?

A létezett szocializmus összeomlása 1989–1990-ben kétségkívül a modern történelem legjelentősebb töréspontjai közé tartozik. Az ökumenikus értelemben vett baloldalon ez az összeomlás, ahogy maguknak a szovjet típusú társadalmaknak a megítélése is, vita tárgyát képezi. Mi omlott össze? Minek lett vége? Két ellentétes álláspont körvonalazódik (egy harmadik lehetőség mellett, melyet a következő részben fogok bemutatni): az államkapitalizmus és az államszocializmus tézisei.

Az államkapitalizmus-tézis az 1917-ben kezdődött szovjet kísérlettel majdnem egyidős, azonban a történeti bemutatásra itt nincs terem. A magyar olvasó számára az említett álláspont

Szilágyi Botond (1997) – doktorandusz, BBTE, Kolozsvár, botond.szilagyi@ubbcluj.ro

legismertebb képviselője alighanem Tamás Gáspár Miklós, nagyrészt az ő elemzéseire fogok támaszkodni.

Tamás szerint a létezett szocializmus a kapitalista modernitás egy fajtája. A szocialista rezsimek tulajdonképpen a feudalizmust számolták fel a kelet-közép-európai országokban, illetve a túlnyomórészt mezőgazdasági termeléssel elfoglalt népeiséget az ipari munka világába helyezte át. Ezek a rendszerek olyan társadalmakat hoztak létre, amilyeneket a fejlett kapitalista világban találhatunk. A létezett szocializmus világát áthatotta az áru, az érték, a munka és a pénz kategóriája – amelyek úm. a kapitalizmus alapvető kategoriális mátrixához tartoznak.¹ Tamás provokatív állítása szerint: „A kapitalizmust itt szocialisták csinálták”.² Mi több: megtisztították a terepet a vegytiszta kapitalizmus előtt, azzal, hogy felszámolták a rendi társadalmat.³

Az államszocializmus-tézis ezzel szemben a létezett szocializmus történeti sajátosságára hívja fel a figyelmet, mindenekelőtt a tőkés magántulajdon hiányára – legtöbbször inkább: a polgári magántulajdon hiányára –, illetve a piaci és tervezés közötti különbségre. A létezett szocializmus nem lehetett kapitalizmus, egyrészt mivel nem léteztek kapitalisták; másrészt mivel a piac spontán és irracionális allokációs mechanizmusai helyett a nyersanyagok, erőforrások és fogyasztói javak gondos tervezés alapján történő elosztása érvényesül. Tehát egyrészt a létezett szocializmus osztályszerkezete nem egyezik a kapitalizmus osztályszerkezetével;⁴ másrészt a szocialista tervgazdálkodás a kapitalizmus immanens szempontjain kívüli szempontrendszer által vezéreltetik. Ehhez további fontos adalékok azok a sajátosságok, amelyek például Magyarországon vagy Jugoszláviában érvényesültek, jelesül a tervalku és a munkás-önigazgatás.

Lényeges szempontot nyújt az átmenet problémaköre: az államszocializmus-tézis védelmezői a létezett szocializmusok átmenetjellegét is tételezik. Az államszocializmus nem tekinthető kommunizmusnak (kényszer, állam, kizsákmányolás, osztályok stb. nélküli társadalomnak), még szocializmusnak sem, hisz ez a munkásosztály uralmát jelentené, mely szempontjából nélkülözhetetlenek bizonyos demokratikus mechanizmusok, amelyek a termelés mikroszkopikus szintjétől a makroszkopikusig terjednek – erről sem lehetett szó –, de az „állam-” prefixummal ellátva mégis jelöli azt a világtörténelmi tendenciát, amely ebbe az irányba mutatott, illetve azt az alternatívát, amelyet a kapitalista világregszeren belül jelentett.⁵

Wiener György ezt a formációt nyers kommunizmusnak nevezi,⁶ a *Párizsi kéziratok* alapján, ahol Marx azt az ívet írja le, amelyet a kommunizmus bejár, és amely az elidegenült társadalom kialakulási fázisainak tükörképe – melyet nézetem szerint fogalmi történéseként, semmint empirikus történelmi kategóriákként érdemes tekinteni. A nyerskommunizmus eszerint a magántulajdon átruházása a közösség elidegenült szervére, az államra s ezáltal a proletárlét általánosítása a társadalomban. Idetartozik, hogy Marx a nyerskommunizmus fogalmába foglalja a nőközösség,

¹ Vö. Tamás Gáspár Miklós: *Antitézis*. Bp. 2021. 73.

² Uo. 107.

³ Vö. uo. 109–110.

⁴ Vö. Wiener György: *A szocializmus világtörténelmi feltételei*. = *Eszmélet*. 130. Eszmélet Alapítvány, Bp. 2021. 26–60. 49.

⁵ Vö. Krausz Tamás: *A szocializmusvita jelenlegi állásáról*. = Krausz Tamás–Szigeti Péter szerk.: *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulmányok*. Bp. 2007. 120–144 (132–134). Lásd még: Krausz Tamás: *TGM Antitézise*. = *Eszmélet*. 130. Eszmélet Alapítvány, Bp. 2021. 78–90. „A történelemben ilyen társadalom először jött létre és létezett sok évtizeden át, mint alternatív »világregszere« a tőkés világregszeren belül.” – Uo. 87.

⁶ Wiener György: *A nyers kommunizmus tulajdonformája és politikai rendszere*. = Krausz–Szigeti: *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulmányok*. 76–93.

valamint a nők és férfiak közötti általános-személytelenített viszonyulást, ami a létezett szocializmusban nem érvényesült – ezek a társadalmak is a modern családmodellrel ösztönözték.

Szigeti Péter a politikai szocializmus megnevezést alkalmazza. Mivel a termelés/elosztás folyamatai nem mennek végbe maguktól szocialista módon (mivel hagyományos marxista terminusokban: a termelőerők nem elég fejlettek, és nem felelnek meg a „magasabbrendű” termelési módnak), ezért a folyamatos és aktív kontroll nélkülözhetetlennek tetszik annak érdekében, hogy ne alakuljanak ki spontán módon a kapitalizmus mechanizmusai. Ennél is fontosabb, hogy ezekben a társadalmakban „nem a piac, hanem a politika integrál.”⁷ Ez felértékeli a politikai szervezetek és az állampolgárok közötti viszony problematikáját, s ebből adódóan Szigeti a magyarországi politikai szocializmus demokratizálási lehetőségét keresi a tervalku mentén – igaz, utólag és egy végső soron technokratikus-korporatív keretrendszerben (ami a tervalku intézményére is jellemző volt).

Visszatérve az államkapitalizmus-tézisre. Tamás Gáspár Miklós az *Eszmélet* folyóiratban jelentette meg *Egyszerű és nagyszerű kapitalizmus* c. írását, amelyben a fent említett sajátosságokat kifejti. A szöveg, mint arra válaszában Krausz Tamás is utalt,⁸ a korábban megjelent *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulságok* kötettel is vitatkozik. Lényeges, hogy Tamás nem vitatja a fentebb említett „szocialista” jellegzetességeket, „pusztán” azt állítja, hogy a létezett szocializmus egalitarizmusa és igazságossági kritériumrendszere a felvilágosodásnak és a polgári modernitásnak nevezett politikai-világtörténelmi projekt részei.⁹ Ami a tervgazdaságot illeti, Tamás ezt nem tekinti döntő különbségnek – noha kitér jellegzetességeire, leginkább a Párt történelmi önképének taglalásakor.

Tamás szerint a létezett szocializmus a – nevezzük így – rövid 20. század négy, egymással versengő államkapitalizmusai egyike volt csupán. Mellette beszélhetünk a fasiszta-náci államkapitalizmusról, a nyugat-európai jóléti államkapitalizmusról és az amerikai New Deal-típusú államkapitalizmusról.¹⁰ Mindegyikben hatalmas szerep jutott az államnak a gazdasági-társadalmi élet megszervezésében, noha természetesen a létezett szocialista rendszerek mentek a legmesszebb. Fontos megemlíteni, hogy a Krausz és Szigeti szerkesztette *Államszocializmus* kötetben ehhez nagyon hasonló álláspontot képvisel Ana Bazac, aki a sztálinizmust a 20. század kapitalizmusa „egyik izotópjának” tekinti, „amely a kapitalizmus történetének része”.¹¹

Krausz válaszában a leggyakrabban használt érv Tamás diagnózisának „túláltalánosító” jellege. Ami Krausz szerint kimarad, az a Lenin, illetve Sztálin neve által fémjelzett periódusok megkülönböztetése, ezek mellett pedig a későbbi reformtörekvések. A korszakolás ezek szerint elnagyolt, és ezért tévesztjük szem elől a létezett szocializmus történelmi értelemben vett máságát.¹² Ana Bazac említett meghatározásában is az kivetnivaló, hogy a létezett szocializmust

⁷ Szigeti Péter: *Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok*. = Krausz–Szigeti: *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulságok*. 13–52.

⁸ Lásd Krausz Tamás: *Vita TGM tézisével. Miről szól a „nagyszerű kapitalizmus” elmélete?* http://www.eszmelet.hu/krausz_tamas-vita-tgm-tezisevel-mirol-szol-a-nagyszeru-kap/ (Utolsó hozzáférés: 2022. 09. 01.).

⁹ Vö. Tamás Gáspár Miklós: *i. m.* 101–102.

¹⁰ Vö. uo. 91, 98–99.

¹¹ Ana Bazac: *Gondolatok az államszocializmusról*. = Krausz–Szigeti: *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulságok*. 101–121. (109.) „A sztálinista állami tulajdon időben egybeesett a nyugati államkapitalizmussal, mivel ott az első világháborút követően a monopolista magánkapitalizmus ellentmondásait időlegesen a piaci viszonyokba való állami beavatkozással igyekeztek orvosolni.” – Uo. 107.

¹² Vö.: Krausz Tamás: *Vita TGM tézisével. Miről szól a „nagyszerű kapitalizmus” elmélete?*

leegyszerűsítően sztálinizmusnak nevezi, „nem tesz különbséget az államszocializmus különböző szakaszai és formaváltozatai, fejlődési etapjai között”.¹³ Ebben minden bizonnyal nagy szerepe van a romániai és magyarországi történelmi tapasztalatok széttartásának a rezsim elviselhetlensége tekintetében.

Kézhez álló lenne megjegyezni, hogy Krausz és az *Eszmélet* folyóirat belső körébe tartozó gondolkodók egyfajta ellenpropagandát folytatnak a szocialista projektet szőröstül-bőröstül, árnyalatokra és gyökeres különbségekre tekintet nélkül lejárató ideológiákkal szemben. Ez igaz ugyan, és bizonyos pontig méltányos eljárás is. De végső soron az államkapitalizmus-tézis védelmezői is a szocialista projektet kívánják elméleti eszközökkel megmenteni. Ahogy Michael Löwy írja: „Nem lehet meghalni a megszületés előtt”.¹⁴ Mivel a létezett szocializmusok nem voltak szocializmusok – még az átmenetet sem képviselték –, ezért az 1989–90-es összeomlás nem jelenti a kapitalizmus emancipatorikus megszüntetésének legalább elvi lehetőségét. Ebből a szempontból kétes érvényű Krausz meglátása, miszerint a kapitalizmus és a létezett szocializmus az államkapitalizmus általi „összemosásának” a célja a kapitalizmus jogaiba állítása – a szocializmus elvégre csak ügyetlenül kivitelezett kapitalizmus.¹⁵

Amiben végső soron nem értenek egyet a vitapartnerek, az a korszakolás szempontjából releváns nézőpont. Itt szükséges egy rövid kitérőt tennem: a korszakolás problémája azért jelentős ebben a vitában, mert a kommunizmus politikája összekapcsolódik egy új történelmi korszak elhozatalának igényével – ezt a messianisztikus vonást, mint már annyian megjegyezték, magán hordozza a marxizmus hagyománya. Így egyáltalán nem mellékes, hogy a kapitalizmusból kivezető utak egyikének legalább lehetőségét képviselte-e a létezett szocializmus, még ha nyomokban is.

Azonban ez a kérdés rögvest a termelési mód/történelmi korszak kettőshöz küld. Az államkapitalizmus-tézis szerint a kapitalista modernitást épp a létezett szocializmusok valósították meg Kelet-Európában, Kelet-Ázsiában és az egykori gyarmatokon. Az államszocializmus-tézis felismeri a hasonlóságokat, de a termelési mód szűken vett fogalmára emlékeztet, és a polgári magántulajdon felszámolását, illetve a történelmi folyamat tudatos irányításának szándékát mutatják fel: ezzel kivíva a létezett szocializmusnak legalább az átmenet az átmenetbe-státuszát.

Így egyfelől a „túláltalánosítás” másfelől a „túlfinomítás” elméleti gesztusaival találjuk szembe magunkat. A probléma az, hogy azok a fogalmak, amelyek segítségével a marxista hagyomány megragadja a termelési mód mibenlétét, nem segítenek. Hiszen pontosan ezen fogalmak tartalma lesz a vita tárgya. A magántulajdon az államszocializmus-tézis felől tőkés magántulajdonként jelent, abban az értelemben, hogy kapitalista személyek birtokolják és rendelkeznek vele; az államkapitalizmus-tézis felől viszont a magántulajdon azt a fogalmi viszonyt fejezi ki, amelyben a proletárok állnak a termelési eszközökkel – vagyis a termelők és termelési eszközök közötti elválasztást. Tehát „az ún. »szocialista állami tulajdon« a munkások szempontjából (és ez a lényegi aspektus) fogalmilag nem különbözik a »tőkés magántulajdontól«, és ennyiben jogos a kapitalizmus történetén belüliként tárgyalni a létezett szocializmust.

¹³ Krausz Tamás: *A szocializmusvita jelenlegi állásáról*. 127.

¹⁴ Michael Löwy: *A kommunizmus halála? Négy tézis a „létező szocializmus” válságáról*. = Krausz Tamás szerk.: *Antikapitalista baloldal*. Bp. 2016. 23–27. (23.); Vagy Tamás Gáspár Miklós már idézett írásában: „A szocializmus nem bukott meg, mert soha meg sem kísérelték.” – *I. m.* 108.

¹⁵ Krausz Tamás: *A szocializmusvita jelenlegi állásáról*. 129.

Így az államszocializmus-tézis felől Tütő Lászlóval azt mondhatnánk, hogy „[s]zámos hasonlóság ellenére a kapitalizmus fogalmai nem alkalmasak (nem elégségesek) a »létező szocializmus« működésének megmagyarázására, lefedésére”.¹⁶ Az államkapitalizmus-tézis felől viszont maga a létezett szocializmus sajátosságai nem elégségesek ahhoz, hogy egy, a kapitalizmustól különböző vagy abból kivezető korszak(ra utaló) nevet kiérdemelje.

Ez a feloldhatatlan szembenállás követi azt a cezúrát, amelyet Robert Kurz az ezoterikus és exoterikus (vagy munkásmozgalmi) marxizmus között megvon. Kurz szerint már Marxnál két külön irányvonal fedezhető fel: a marxizmus alapítója egyszerre volt a modernitás teoretikusa, aki az áruterelés kategoriális büvkörén belül maradt, és a modernitás kíméletlen kritikusa, aki kimutatta ezen kategóriák radikális történetiségét.¹⁷

A munkásmozgalom, amely jobb bérekért, jobb munkaviszonyokért, radikális esetekben a munkafolyamat ellenőrzéséért küzdött, az előbbi, exoterikus hagyományhoz tartozik, hiszen nem az áru, az érték, a pénz és a munka megszüntetéséért harcolt. Ennek a modernista-felvilágosodáspárti projektnek része a munkásmozgalmi marxizmus, amely hasonlóan „konzervatív” – abban az értelemben, hogy meg kívánja őrizni a kapitalista modernitás kategoriális mátrixát –, noha azért, hogy az osztályharcot helyezi középpontba, egyszersmind forradalmi is. Maga a stádiumelmélet is idesorolható: a kapitalizmust el kell érni, mert a szocializmushoz szükség van azokra a termelőerőkre, amelyeket a kapitalizmusban lehet kifejleszteni: ez a feltételezett fokozatos egymásra épülése a korszakos vívmányoknak épp a törés problematikáját üti ki.

Az ezoterikus marxizmus ezzel szemben a kapitalizmus mélystruktúráját tekinti mérvadónak: az érték, munka, áru, pénz kategóriáit. Ez a hagyomány, mely Marx, Lukács és Debord neveivel fémjelzett, nem az osztályharc, hanem az árufetisizmus felől értelmezi a kapitalizmust – és antikapitalizmusként csak olyasvalamit ismer el, ami ezt a fogalmi locust célozza meg. Kiemelten fontos ebből a szempontból a munka bírálata és következeképp a munkáslét megszüntetésének követelménye, illetve az áruterelő társadalom modernista tendenciáinak elutasítása – beleértve a felzárkózó modernitás szocialista vonulatait is. Az osztályok ebből a perspektívából epifenoménként jelennek meg: a mélyen ható ösztársadalmi létmód leképződéseiként.

Így nem csoda, hogy az ezoterikus marxizmus alapjain az államkapitalizmus-tézis tűnik tarthatónak – a kapitalizmus az a nemfogalom, amelyhez a létezett szocializmus tartozik, mint egy különös aleset. Történeti értelemben a létezett szocializmus mindig már a kapitalista modernitás horizontján belül rekedt. Az exoterikus marxizmus felől nézve azonban az államszocializmus-tézis vállalhatóbb: hiszen egyáltalán nem csekély eredmény az, hogy a tőkésosztályokat elűzték, sem az, hogy bármily problémás módon, de a munkásosztály szempontjából hozta meg az állampárt/pártállam a társadalmi-gazdasági és kulturális-politikai döntéseket. A dolgot az csorbítja, hogy ezeket a döntéseket a munkásosztály helyett hozták – innen érthető Szigeti Péter kísérletének jelentősége, amikor egy közös egyeztetésen alapuló nem polgári demokrácia kialakításának a lehetőségét latolgatja: lett volna mit megmenteni.

¹⁶ Tütő László: *Kapitalizmus volt-e a „létező szocializmus”? = Eszmélet.* 130. Bp. 2021. 9–25. (25.)

¹⁷ A problémakomplexumot összefoglaló és a létezett szocializmus problémájára vonatkozó kiváló esszéje: Robert Kurz: *Marx 2000.* <https://libcom.org/article/marx-2000-robert-kurz>. (Utolsó hozzáférés: 2022. 09. 01.) A témához magyarul ld.: Balázs Gábor–Losonczi Márk: *Az érték, az áru, a munka – és ellenségei.* = Marosán Bence Péter szerk.: *Elidegenedés és emancipáció. Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok.* Bp. 2016. 38–46. Illetve, különösen a német értékkritikai iskolához szellemileg igen közel álló Moische Postone munkásságáról: Szigeti Attila: *Értékkritika.* = Antall Attila, Földes György, Kiss Viktor szerk.: *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák.* Bp. 2018. 116–139.

Bár ez a vázlat semmiképp sem meríti ki azt a gazdag és izgalmas vitát, amely a két álláspont között zajlik, reményeim szerint rámutat arra, hogy mélyen gyökerező elméleti elköteleződésekből fakad a szembenállás – és ennyiben a két álláspont „kibékülésében” aligha lehet bízni. Az egyeztetés elvileg ugyan lehetséges: az államkapitalizmus mint a kapitalizmus globális periodizációjának fogalma megengedi a létezett szocializmusok differenciált vizsgálatát (erre Tamás Gáspár Miklós az *Antikommunizmus ma c.* írásában vállalkozik).¹⁸ Azonban ebben az álláspontban mindig megmarad az ezoterikus marxizmus által hangsúlyozott mélystruktúra jelentősége, ami miatt a létezett szocializmusok a legnagyobb jóindulat mellett sem tekinthetők átmenetnek.

A következő részben szeretném röviden felvázolni a szinkretikus társadalom téziséit, amely az államkapitalizmus és államszocializmus mellett egy harmadik utat jelentheti – s ennyiben a reménytelen vita meghaladásának lehetőségével kecsegtet, bár mint megkísérlem megmutatni, ugyanazok a problémák merülnek fel ebben az esetben is.

Szinkrétiztézis

Bár a magyar nyelven folyó államszocializmus-vitában is megjelenik a kevert társadalom gondolata, mégis inkább Pavel Câmpeanu klasszikus munkája, a *Szinkretikus társadalom (Societatea Sincretică)* mentén mutatnám be a „harmadik útban” rejlő lehetőségeket. Főképp azért, mert Câmpeanu írásáról méltatlanul kevés szó esik magyar nyelvterületen – noha az alábbi vázlatos áttekintés nem jelent semmiképp „törlesztést” –, ám emellett azért is, mert elemzése letisztult, precíz, és nézetem szerint demonstrálja a kevert jellegű társadalom gondolatának szellemi horderejét.

Câmpeanu írása az Amerikai Egyesült Államokban jelent meg 1980-ban Felipe Garcia Casals álnéven. Az alig százoldalas kézirat több ezer oldalnyi jegyzet sűrített változata, tézisekben való összefoglalása, amely a cenzúra és a kicsempészés praktikus megszorításai miatt volt szükséges. Câmpeanu eljárása történeti, noha ennek a *Szinkretikus társadalom* inkább fogalmi kivonatát adja, egy későbbi háromkötetes munkájában sorra veszi a szovjet forradalom sajátosságait, a sztálinizmus fejleményeit és a posztsztálini helyzetet is, ahol a szinkretikus társadalom alakulását a konkrét történeti helyzet viszonylatában magyarázza.

Câmpeanu alapállítása a következő: a szovjet forradalom sajátosságai, jelesül, hogy egy feudális társadalomban zajlott le, egy szocialista igénnyel fellépő forradalmi erő vitte véghez, ugyanakkor kikerülhetetlenül az iparosítás követelményének kellett, hogy eleget tegyen – nos ezen sajátosságok folytán a kialakult társadalmak nem tekinthetők ideáltípusok egységesnek, hanem ötvöződnek bennük prekapitalista, kapitalista és szocialista elemek. Ez a sajátos ötvözet pedig egyedülálló történeti jelenség.

Alex Cistelean (Iacaniánus beütésű) Câmpeanu-elemzésében a következőképp összegzi a szinkretikus társadalom tézisének különbözőségét az előbbi részben tárgyalt álláspontoktól: „Câmpeanu szintagmájában a sztálinista formációk komplexitását többé nem lehet egy nemfogalom alá rendelni (szocializmus vagy kapitalizmus) amely kissé kitűnik egy *diferencia specificával*

¹⁸ Későbbi írásaiban Tamás receptívnek bizonyult a kritikára: „nem szabad a »valóságosan létező szocializmust« [...] minden további nélkül csak államkapitalizmusnak nevezni és tartani, mert a reálszoc az államkapitalizmus tág fogalmának nagyon sajátos esete” – Tamás Gáspár Miklós: *i. m.* 297.

(állam-), hanem egy három külön irányba mutató szemantikai szórással van dolgunk (szocializmus, kapitalizmus, prekapitalizmus) amelyek közül egyik sem rendeli maga alá a többieket, még ha megoszlásuk egyenlőtlen és különböző annak a szintnek a függvényében, amelyről beszélünk (úm. politikai, társadalmi, gazdasági).¹⁹

A történeti periodizáció problematikája tehát itt is jelen van. A szinkrézistézis szerint a sztálinista formációk (Ana Bazachoz hasonlóan Câmpeanu is ezzel a kifejezéssel él, sőt, a reformkísérleteket meddő próbálkozásoknak találja, amelyek a sztálinizmus zsákutcájából nem tudtak kiutat találni)²⁰ történetileg egyedülállóak, különösek – anomáliák. Valamilyen kapitalizmus vagy szocializmus fogalmával nem lehet megragadni azt a sajátos egyveleget, amelyet ezek a társadalmak képviseltek.

Câmpeanu a sztálinista társadalmak szinkretizmusát antikapitalista szinkretizmusként jellemezte, mely a kapitalizmus tagadásának sajátos módja, „ennek rendszerszintű (sistemic) homogenitásának tagadása által, amely a kapitalizmus *sine qua non*-ja”.²¹ A sztálinista társadalmak ezért nem is írhatóak le igazán rendszerként: működésük nem egységes logika alapján történik. A sztálinizmus a leninizmus „anticipatív forradalma” által teremtett ellentmondásos helyzetre adott válasz (ez a helyzet a termelőerők és a termelési viszonyok közötti feszültség), noha nem az egyetlen lehetséges válasz.

Ami a szinkretizmust magát illeti, a három elem a következőképp oszlik meg: szocialista jegyeként azonosítható az ellenséges/ellentett osztály hiánya, a magánprofitot és munkanélküliséget generáló kizsákmányolás hiánya, népjóléti intézkedések és a munkásszármazással járó előnyök. Kapitalista jellegzetességnek tekinthető a munkaerő eladásának kényszere, a kommerciális fogyasztás, a termelőeszközöktől való elválasztottság, illetve a bérmunkaforma. Végül pedig prekapitalista meghatározottság a termelés és fogyasztás megoszlásának kényszer általi kijelölése, a szerződéses módosíthatatlan jellege, a személyes hűség szerepe az előrelépésben, stb.²²

A sztálinizmus egyik specifikuma az, hogy az „anticipatív forradalom” által kitermelt ellentmondásos helyzet elemeit nem feloldja, hanem befagyasztja: „stabilitást ad a koraérett szocializmus által generált szinkretizmusnak”.²³ Emiatt lesz szükség a vezető személyre, aki ezen elemek összetartásának biztosítója. A „tervutasításos gazdaság” abból az önkényes autoritásból fakad, amely szükséges ehhez az összetartáshoz – ezért nem lehetséges a „koraérett szocializmus” demokratizálása Câmpeanu szerint.²⁴

Câmpeanu elméletének egyik szembeötlő hibája a kapitalizmus homogenitásának szembeállítását a sztálinista formációk szinkretizmusával – a kapitalizmusban éppúgy megjelennek „nem kapitalista” elemek, például a jobbgyság viszonyai.²⁵ Alex Cistelean említett tanulmányában a következő megszorítással menti meg a szembeállítást: a kapitalizmust konstituáló „nonhomogenitás” esetében „a heterogén elemek mégis alárendelődnek egy tipikusan kapitalista

¹⁹ Alex Cistelean: *Pavel Câmpeanu*. = Alex Cistelean–Andrei State (ed.): *Plante Exotice. Teoria și practica marxștilor români*. Cluj-Napoca, 2015. 289–357. (317.)

²⁰ Vö. Felipe Garcia Casals (Pavel Câmpeanu): *Societatea sincretică. 1980*. Iași, 2002. 105–106.

²¹ Uo. 108.

²² Vö. uo. 99–100.

²³ Uo. 46.

²⁴ Vö. uo. 145.

²⁵ Vö. Andrei State: *Constantin Dobrogeanu-Gherea*. = Alex Cistelean–Andrei State (ed.): *Plante exotice. Teoria și practica marxștilor români*. 9–41.

tendenciának és megszorításoknak”, míg a sztálinista formációk esetében „nem léteznek egyetlen egységesítő vagy egységesíthető tendencia sem a heterogén elemeket illetően”.²⁶

Ebben az esetben azonban felmerül a kérdés: mi alapján ítéljük a szinkretikus elemeket külön töről fakadónak a sztálinizmus esetében, de a kapitalizmusból származónak egyébként? Mit tekintünk annak a történeti tendenciának, amelyet kapitalizmusnak nevezünk, és ami miatt Szaúd-Arábia nem szinkretikus, hanem kortárs kapitalista társadalomnak minősül? A kapitalizmus egyik alapvető történeti jellegzetessége – egyedülálló történeti dinamikája – Moishe Postone szerint az „idő mozgása az időben”, vagyis a munkaerő-kifejtés adott időintervallumának mind termékenyebbé tétele.²⁷ Ebből a szempontból pedig a sztálinista típusú „eredeti felhalmozás” (a termelőerők fejlesztése) történeti értelemben ehhez a dinamikához tartozik – és fontos megjegyezni, hogy Câmpeanu szerint más *dinamika* nemigen jellemző a sztálinizmusra, amely sokkal inkább statikus, egyfajta tehetetlenségi erő uralkodik rajta, ami az „anticipatív forradalomtól” örökölt szinkretikus elemek befagyaszttására szolgál. A neosztálinizmus jelensége is ehhez a tehetetlenségi erőhöz kapcsolódik (ld. Románia).²⁸

*

Egy elméleti lehetőséget eddig nem említettünk: ez a tendencia fogalmában rejlő lehetőség. Ahelyett, hogy (fogalmilag) statikus kategóriákkal ragadjuk meg a létezett szocializmusokat (államkapitalizmus, államszocializmus, szinkretikus társadalom), rámutathatunk tendenciákra, amelyek különböznek a kapitalizmus tendenciáitól. Lukács 1968-as Lenin-írása erre az elméleti lehetőségre hívja fel a figyelmet: „Leninnek eleve az volt az egyik fő szándéka a megoszlás elméletével, hogy segítsen megvalósítani a jelennek ezt az uralmát a múlt fölött [amely a polgári társadalom szerkezetével ellentétes, ott ugyanis a múlt uralkodik a jelen felett – pl. alkotmány – Sz. B.]. Ezért volt, hogy már a hadikommunizmus idején is szeretetteljes, de egyben kritikai figyelemmel követett minden társadalmi megmozdulást, amelyben felfedezte ennek a jövőnek a csiráit”.²⁹

A jövő csirái – nos ezek lennének a szocialistának nevezhető tendenciák. Elismerve azt, hogy a létezett szocializmusok nem haladták meg a kapitalizmust, mégis fellelhetünk olyan tendenciákat, amelyek ebbe az irányba mutatnak. Azonban ez a lehetőség újból beleütközik a fentiekben említett elméleti/korszakolási cezúrába: amennyiben a modern árutertermelés kategóriái megmaradnak, nem beszélhetünk a kapitalizmus megszüntetésének lehetőségével kecsegtető tendenciákról.³⁰

A szinkrízistézis mint harmadik lehetőség, azonkívül, hogy az átfogó történeti horizont kapitalista jellegére vonatkozó érvnek kitett, egy másik oldalról érkező cáfolata a szocialista tendenciák tételezésének. Câmpeanu szerint ugyanis a sztálinista formációk épp hogy nem képviseltek tendenciát (az iparosítást leszámítva, mely e formációkon belül a társadalmi viszonyoktól függetlenül jelenik meg) – történetileg tekintve a szó szigorú értelmében zsákcát jelentenek, egy szinkronikus aszinkronitás ellentmondásos állapotában tobzódást.

Az államszocializmus-tézis a maga során azzal védekezhethet, hogy a történelmi folyamatok során az átmeneti periódusok sosem világosak, és az, hogy a létezett szocializmus nem vezetett

²⁶ Alex Cistelean: *Pavel Câmpeanu*. 321.

²⁷ Vö. Moishe Postone: *History and Heteronomy. Selected Essays*. Tokyo, 2009. 42.

²⁸ Vö. Felipe Garcia Casals (Pavel Câmpeanu): *Societatea sincretică*. 1980. 84.

²⁹ Lukács György: *Lenin és az átmeneti korszak kérdései*. = *Uő: Lenin*. Bp. 1970.

³⁰ Vö. Tamás Gáspár Miklós: *i. m.* 296.

szocialista társadalomhoz, történeti tény ugyan, de nem tekinthető a létezett szocializmus szükségyszerű következményének (vagy következménynélküliségének). Ami az államszocializmus-tézis védelmezői között meghatározó tapasztalat: 1989 mint vereség. A vereség nem azt jelenti, hogy a létezett szocializmust ezek a szerzők ne gondolnák kudarcnak; inkább azt, hogy nem zárták ki a változás lehetőségét. Ezt a lehetőséget a létezett szocializmusok bukása eltörölte, illetve a szocialista jelleg (lehetőségének) elvitatása pedig a jövőre való tekintettel blokkolja.

Következtetés helyett: az elméleti döntés kikerülhetetlensége

Jelen írás vázlatos áttekintést nyújtott csupán a létezett szocializmusok természetét illető vitáról a tág értelemben vett marxista hagyományon belül – annak is recensebb magyar fejleményeiről. Amit megkísértem demonstrálni az az, hogy a vitában álló szempontok nem teszik lehetővé a szembenállás feloldását. Pavel Câmpeanu elmélete mint harmadik lehetőség ugyan rendkívül izgalmas, és a valamikor létező szocialista rendszerek megismeréséhez elkerülhetetlen, de nem haladja meg azokat a dilemmákat, amelyeket az államszocializmus-államkapitalizmus oppozíció felszínre hoz.

Ezek a dilemmák nézetem szerint az elméleti döntés elkerülhetetlenségére utalnak. Először a periodizáció kérdésével kapcsolatosan: a periodizáció egy meghatározott értelemben önkényes. Nekünk magunknak kell eldöntenünk, hogy milyen szempontok alapján kívánunk közelíteni a történelmi valósághoz – azt, hogy mi is az, amit keresünk. A periodizáció ennyiben önkényes. Ezenkívül azonban igazodnia kell a „tárgy” változásaihoz. A periodizáció ugyanakkor többszintű, ami ismét a perspektívához utal. A kapitalizmus egészének vagy egy alperiódusának szempontját tartom relevánsnak. Ezt ismét tudatosítanunk kell, és utána ismét a választott szempontok szerint követni a változásokat, rezzenéseket. Bármennyire lényeges szempont az, hogy a történelmi folyamat maga jelzi a választvonalakat, amennyiben lelkiismeretesen tanulmányozzuk, nem küszöbölhetjük ki a döntést: hogy pontosan melyik történelemtől is kívánunk beszélni. Ebben a döntésben támaszkodni lehet például a politikai ítéletalkotásra. A fontos nézetem szerint inkább az, hogy ez a döntés explicitté legyen téve: hogy tudjuk mit akarunk.

A másik döntés jelen tanulmány tárgyához közelebbi, sajátosan a marxizmust érinti, amelyet átszel az ezoterikus/exoterikus választvonal. Ez a modernista és a modernitást modernista alapokon (a kritika segítségével) meghaladó két álláspontot is jelent, amelyek kizárni látszanak egymást. Tudatos döntés tárgyává kell tenni, hogy melyik paradigmát használjuk, és miért – nem kizárva az alkalmi eklekticizmus lehetőségét.

State Capitalism, State Socialism – Considerations on a Debate

Keywords: actually existing socialism, state capitalism, state socialism, periodization, Marxism

This text concerns itself with two influential Marxist interpretations of actually existing socialism – the thesis of state capitalism, and that of state socialism – mainly from the perspective of the philosophy of history, with special heed given to the problem of periodization. I tried to show that the two theses have theoretical commitments that are improbable to be reconciled – these commitments are then connected to the distinction between esoteric and exoteric Marxism. In a brief detour I consider a third option: the thesis of the syncretic society, in the end arguing for the irreducibility of theoretical choice.